

JERZY MARCZEWSKI
Poznań

ZAGADNIENIE ROZWOJU NIEMIECKIEJ KWESTII NARODOWEJ I PODSTAWOWYCH POJĘĆ NARODU W XIX i XX WIEKU

Współczesny tzw. problem niemiecki staje się w coraz większym stopniu pytaniem o to, czym jest naród, a konkretnie naród niemiecki, o jego istotę — czy istnieje nadal jeszcze jeden naród niemiecki, czy też powstały lub powstają na obszarze dwu państw niemieckich dwa nowe narody. Sytuacja ta pobudza dyskusję naukowo-polityczną w RFN i NRD nad kwestią narodową i historycznymi drogami formowania się narodu niemieckiego, przy czym w RFN dyskusja nad drogami rozwoju kwestii narodowej w Niemczech służyć ma nie tylko rozpoznaniu rzeczywistości historycznej, ale i aktualnej polityce RFN.

W nauce w ogóle, a w kręgu nauki niemieckiej szczególnie, odpowiedzi na pytanie, co należy rozumieć pod pojęciem naród są tak różne, że wielu badaczy kwestionuje naukowy sens pojęcia narodu. Tak np. Walter Sulzbach wskazuje, że termin naród pochodzi ze sfery życia politycznego, a nie nauki i dlatego też nie może być definiowany z punktu widzenia naukowej prawdziwości lub nieprawdziwości, lecz tylko celowości czy niecelowości¹.

W pełni zadawalającej definicji narodu dotychczas nie sformułowano. Tym niemniej nikt nie wątpi, że istnieją narody, szczególnie w Europie, o silnie ugruntowanej własnej tradycji. Jednak narody te rozwinęły się na bardzo różnych podstawach. Każdy konkretny przypadek powstania narodu jest historycznie specyficzny. Tworzenie się narodu to przede wszystkim proces odgraniczania się, bądź to od jakiegoś innego narodu, bądź też w postaci wykrystalizowania się z nieokreślonej masy etnicznej².

Równie dyskusyjne jest zagadnienie genezy i powstania narodów,

¹ W. Sulzbach, *Die Zufälligkeit der Nationen und die Inhaltlosigkeit der internationalen Politik*. Berlin 1969, ss. 9-19. Karl Deutsch cytuje ironizującą definicję narodu, według której „naród to zbiorowisko ludzi połączonych wspólnymi błędnymi mniemaniami odnośnie ich pochodzenia i wspólną niechęcią w stosunku do sąsiadów”, równocześnie podkreśla on, że nacjonalizm pozostaje w dalszym ciągu jedną z najpotężniejszych sił współczesnego świata. Por. W. Deutsch, *Der Nationalismus und seine Alternativen*. München 1972, s. 9.

² E. Schulz, *Die deutsche Nation in Europa. Internationale und historische Dimensionen*. Bonn 1982, s. 37.

w tym i narodu niemieckiego. Szereg historyków niemieckich z RFN datuje wcześniej powstanie narodu niemieckiego — na okres formowania się plemion niemieckich we wspólnotę etniczną (*Volk*). Werner Conze³ datuje to powstanie na przełom 1000-letnia, podobnie Walter Schlesinger⁴. Inni przyjmują, że naród niemiecki uformował się najpóźniej na przełomie XV i XVI stulecia i wskazują — obok takich wspólnych cech etnicznych jak język i obyczaje — także na rozwijające się elementy wspólnoty kultury. W większości jednak prac historycznych zagadnienie to nie jest stawiane wyraźnie lub jest ujmowane w sposób nieostry.

W procesie formowania się narodu silnie eksponowana jest natomiast w historiografii RFN kwestia świadomości narodowej⁵.

W pracach podejmujących w sposób bardziej bezpośredni zagadnienie genezy narodu, szeroko rozpowszechniony jest pogląd, że językowo i kulturowo zdeterminowana świadomość narodowa niemiecka formuje się dopiero na przestrzeni XIX w. pod względem politycznym i przybiera charakter masowy. Znajduje ona swoje ostateczne polityczne dopełnienie w nowej Rzeszy Niemieckiej utworzonej w 1871 r.⁶

W historiografii światowej najbardziej rozpowszechniony jest pogląd, że o narodach w nowoczesnym tego słowa znaczeniu można mówić dopiero w związku z pojawieniem się w Europie państw terytorialnych. Terytorialne państwo narodowe powstało najpierw we Francji i Wielkiej Brytanii, a następnie w Hiszpanii na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, stworzone przez panujące dynastie. W zachodniej Europie narody powstawały przeważnie nie na podstawie uprzednio ukształtowanej wspólnoty, lecz uformowane zostały przez państwo. Również historia Niemiec daje w tym względzie przykład, choć o parę wieków później. Zgodnie z tym historycznym rozwojem wskazuje się w historiografii powszechnie na narodotwórczą rolę państwa. Do umocnienia państwa narodowego przyczyniły się panujące ówczesnie ideologie, często przeciwstawne (absolutyzm jako polityczna teoria, nauka Hegla o państwie, re-

³ W. Conze, *Die deutsche Nation. Ergebnis der Geschichte*. Göttingen 1963.

⁴ W. Schlesinger, *Die Königserhebung Heinrichs I. Der Beginn der deutschen Geschichte und die deutsche Geschichtswissenschaft*. „Historische Zeitschrift”, Bd. 221, 3/1975.

⁵ W. Schmidt, *Nation und deutsche Geschichte in der bürgerlichen Ideologie der BRD*. Frankfurt/Main 1980, ss. 24-27.

⁶ Por. np. W. Bußmann, *Das deutsche Nationalbewusstsein im 19. Jahrhundert*. W: W. Weidenfeld (Hrsg), *Die Identität der Deutschen*. Bonn 1983, ss. 64-82; W. Mommsen, *Nation und Nationalbewusstsein in der Gegenwart. Eine historische Betrachtung*. „Politik und Kultur”, nr 2/1974. C. Schmid, *Staat und Nation der Deutschen*. „Die neue Gesellschaft”, nr 5/1972. T. Schieder, *Das deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*. „Aus Politik und Zeitgeschichte”. B/3/1961.

formacja, racjonalizm, liberalizm i prądy demokratyczne⁷). Utworzenie państw narodowych przez panujące dynastie dało podstawę dla wprowadzenia do dyskusji naukowej przez Fryderyka Meinecke pojęcia narodu państwowego (*Staatsnation*) w odróżnieniu do wysuniętego także przez niego pojęcia *Kulturnation*, narodu w sensie kulturowym. Podczas gdy pierwsze pojęcie oznaczało naród uformowany w wyniku wspólnego państwowo-politycznego rozwoju, to terminem *Kulturnation* określał Meinecke wspólnotę polityczno-kulturową⁸.

W nawiązaniu do filozofii państwa oświecenia i romantyzmu, naród w sensie kulturologicznym jest pojmowany jako morfologiczny szczebel narodu powołanego do utworzenia państwa. Oba te pojęcia w wysokim stopniu określiły naukową dyskusję dotyczącą problemu narodu w Niemczech, także w RFN. Najczęściej przyjmuje się, że w warunkach istnienia w pełni rozwiniętego państwa narodowego, trzy podstawowe czynniki określają właściwości narodu: własne państwo, własna odrębna kultura w szerokim tego słowa znaczeniu oraz świadomość wspólnoty narodowej i państwowej. Jednak świat był i jest pełen przykładów brzemiennej zresztą w wybuchowe konsekwencje, gdy te podstawowe cechy w pełni ukonstytuowanego narodu nie występowały łącznie.

Co się tyczy powstania narodów państwowych (*Staatsnationen*), to zgodnie z tą koncepcją również wspólna kultura narodowa, a przede wszystkim wspólny język ukształtowały się dopiero po mniej więcej trwałym rozszerzeniu się państwa na określone terytorium. Dla konsolidacji samego państwa narodowego niezbędne było ustalenie się ogólnopaństwowego języka jako podstawowego środka komunikacji społecznej, który z kolei stanowił podstawę dla rozwoju literatury i w ogóle kultury narodowej, odgrywających także doniosłą rolę w zakresie komunikacji i integracji społecznej. Natomiast naród w sensie kulturowym (*Kulturnation*) występuje wtedy, gdy pojęcia państwa i wspólnej kultury nie pokrywają się, jeżeli jakaś etniczna wspólnota opanowana została przez obce państwo lub gdy społeczności o tej samej kulturze żyją w różnych państwach. Co się tyczy pojęcia narodu w znaczeniu kulturologicznym, to podkreślić należy, że pogląd, iż naród określany jest przede wszystkim przez wspólne cechy kultury jakiegoś ludu (*Volk*), rozwinął się w dużej mierze jako odpowiedź niemiecka (w warunkach rozdrobnienia państwowego Niemiec) na idee rewolucji francuskiej. Głosiły one w nawiązaniu do Jean Jacques Rousseau m.in., że naród tworzy się przez zjednoczenie społeczności ludzkich w państwie na zasadzie „umowy społecznej”.

Rousseau widział w narodzie historycznie uformowaną w oparciu

⁷ E. Lemberg, *Geschichte des Nationalismus in Europa*. Stuttgart 1950.

⁸ F. Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*. München 1962, s. 10.

o „umowę społeczną” wspólnotę (*Willensgemeinschaft*), przejawiającą się w jedności państwowej. Natomiast niemieccy intelektualiści, podobnie jak i inteligencja innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, znajdujący się w zbliżonej sytuacji braku własnej państwowości narodowej, zaczęli kłaść nacisk na takie narodotwórcze cechy i wartości ludów jak: wspólna historia, język i osiągnięcia kulturalne oraz odpowiadające im formy świadomości. Pogląd, że naród w znaczeniu pewnej zbiorowości etnicznej, określanej przede wszystkim przez wspólną historię, język i tradycję kulturalną, może na tej podstawie i w oparciu o zasadę samostanowienia narodów domagać się własnego państwa narodowego, jest współcześnie szeroko rozpowszechniony⁹. Pojęcie narodu w znaczeniu kulturologicznym, podobnie jak i narodu państwowego, posiada oczywiście również swoją podstawę w obiektywnym procesie rozwoju historycznego, uświadamianym coraz wyraźniej już w pierwszej połowie XIX w. Równoległe bowiem z powstaniem państw narodowych i narodów państwowych, rozwijały się procesy narodotwórcze niezależnie od istniejących państw i zmierzające do ich daleko idącej przebudowy w Europie. Opierały się one na więzi polegającej na poczuciu wspólnoty etnicznej, językowo-kulturalnej i historycznej. Ruch narodowy na podstawie etnicznej, językowo-kulturalnej i poczuciu wspólnoty historycznej rozwijał swoją polityczną dynamikę przeważnie w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie polityka mocarstw pokrzyżowała narodotwórcze oddziaływania państw.

Nowożytny proces rozwoju państw wpływał kreatywnie na formowanie się narodów, ale mógł także hamować ich powstawanie, czego przykładów dostarcza teren Niemiec i Włoch. W Niemczech dążenie do utrzymania istnienia Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego nie pozwalało na wykształcenie się rzeczywistego centralnego ośrodka władzy politycznej¹⁰. Decentralizacja władzy politycznej na rozległym niemieckim terytorium i daleko poza to terytorium wybiegające interesy dynastyczne niemieckich władców sprzyjały natomiast kulturalnej i duchowej różnorodności. Z kolei centralne położenie Niemiec w Europie wystawiało je na oddziaływanie wpływów zewnętrznych w daleko większym stopniu, niż to dotyczyło innych formujących się wielkich państw narodowych. Wszystko to utrudniło także utrzymanie religijnej i koś-

⁹ G. Schweigler, *Nationalbewusstsein in der BRD und DDR*. Düsseldorf 1973, ss. 15/16, 28/29

¹⁰ W historiografii RFN reprezentowany jest pogląd, że to właśnie istnienie Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego było przyczyną, że w Niemczech nie wykształciło się wcześniej nowoczesne państwo narodowe. Por. np. I. Geiss, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Frankfurt/Main 1972, ss. 67 - 70.

cielnej jedności Niemiec. Rozwój potęgi Prus doprowadził w końcu do wykształcenia się politycznego dualizmu dwu konkurujących ze sobą na terenie Niemiec ośrodków władzy i wpływów — Wiednia i Berlina¹¹.

Ponieważ w Niemczech zabrakło integrującego elementu władzy politycznej jako ośrodka krystalizacji idei narodowej, oddziaływały w tym zakresie inne czynniki, przede wszystkim zaś język, któremu w pewnym stopniu odpowiadała jedność etniczna. Narodotwórcze oddziaływanie języka przebiegało niejako „od dołu do góry” poprzez społeczeństwo, w przeciwieństwie do czynnika politycznego, państwowego, wpływającego narodotwórczo „z góry”, od władzy królewskiej „w dół”, do społeczeństwa. Integrujący narodowo wpływ języka zaznaczał się coraz silniej w miarę upowszechniania się druku¹². Dla rozwijającej się niemieckiej świadomości narodowej tworzyła Rzesza państwowe ramy terytorialne, ale Rzesza nie mogła się przekształcić w państwo narodowe, ustanawiając silną władzę centralną. Decydujący był tu fakt, że ówczesny tzw. naród Rzeszy (*Reichsnation*), określający jej losy, składał się głównie z wyższej szlachty, prowadzącej od końca średniowiecza politykę coraz bardziej uniemożliwiającą przekształcenie Rzeszy w nowoczesne zjednoczone państwo. Proces tworzenia się nowoczesnego państwa przebiegał więc w Niemczech na innej płaszczyźnie, a mianowicie w obrębie licznych terytoriów, na które Rzesza się rozpadła, ale których granice często się zmieniały. Na tej płaszczyźnie proces rozwoju nowoczesnego państwa, szczególnie w czasach oświecenia i światłego absolutyzmu, poczynił takie postępy, że np. w Prusach można było zaobserwować wykształcanie się odrębnego pruskiego patriotyzmu. Przekształcaniu się tego państwowego patriotyzmu w odrębne świadomości narodowe, państwowe (*Staatsnationen*) — pruską, saską, bawarską, heską itp., stanął na przeszkodzie wpływ duchowy i kulturalny rozwijających się szybko warstw i grup inteligencji jako reprezentantów kultury, piśmiennictwa całego niemieckiego obszaru językowego. Warstwy te tworzyły w coraz szerszym zakresie społeczność o charakterze ogólnoniemieckim, ponad granicami niemieckich państw terytorialnych, ponad granicami stanowymi i konfesjonalnymi, uważając się za niemiecką elitę przedstawicieli ogólnoniemieckiej kultury, za *Kulturturnation*. Uformowanie się tej elity to punkt wyjścia i zarazem jądro nowoczesnego niemieckiego narodu¹³. Rewolucja francuska i panowanie

¹¹ E. Schulz, *op. cit.*, ss. 38 - 39.

¹² *Ibidem*.

¹³ O Dann, *Nationsbildung und nationale Geschichte in Deutschland während des 19. Jahrhunderts*. W: *Nationalgeschichte als Problem der deutschen und der polnischen Geschichtsschreibung*. Hrsg. Wolfgang Jacobmeyer. Braunschweig 1983, ss. 55 - 56.

Napoleona nad Niemcami silnie spotęgowały rozwój ogólnoniemieckiej świadomości. Powstanie francuskiego nowoczesnego narodu w oparciu o polityczną emancypację mieszczaństwa pobudziło narodowo-polityczne nadzieje warstw oświeconych w Niemczech. Ponieważ Rzesza Niemiecka najpierw została osłabiona przez rewolucyjne armie, a następnie zniszczona przez Napoleona, nowe polityczne tendencje połączone z modernizacyjnymi i reformatorskimi przedsięwzięciami mogły się rozwijać jedynie w obrębie poszczególnych państw niemieckich. Decydujące dla dalszego rozwoju niemieckiej świadomości narodowej było, że przedstawiciele niemieckich warstw oświeconych, niemieckiej *Kulturnation* przeprowadzali we współpracy z rządami państw niemieckich reformy, działając na rzecz ruchu o charakterze wyzwolenicznym, który objął wszystkie państwa niemieckie i wszystkie warstwy ludności. W okresie wojen wyzwolenicznych przeciwko Napoleonowi najpierw tylko kulturowo zabarwiony ruch narodowy upolitycznia się. O ile dotychczas naród stanowił przedmiot literackich refleksji, programów i stanowił wyraz określonej orientacji duchowej, kładącej nacisk na wartości niemieckiej kultury, obyczajów i tradycji ludowych, to teraz postawa narodowa przejawia się także w samodzielnych akcjach i celach politycznych¹⁴. Ruch ten wiąże się z dążeniami do reform wewnętrznych o charakterze antyfeudalnym. Ponieważ jednak ruch narodowy w Niemczech powstawał w konfrontacji z Napoleonem i — znacznie dłużej — z Francją, z której wychodziły w ówczesnej Europie najsilniejsze impulsy reformatorskie, stąd od początku właściwe mu były również pewne antymodernizacyjne elementy, jak tendencje antyoświeceniowe, silne akcenty historyzujące, romantyczne, ludowe i religijne, a nawet mistyczne. Wiele z tego występowało zresztą i w innych ruchach narodowych szczególnie Europy Środkowo-Wschodniej. Swoje teoretyczne uzasadnienie w Niemczech znalazł polityczny ruch narodowy w pismach Herdera, Fichtego i Arndta¹⁵. Pod względem społecznym ruch narodowy w Niemczech w pierwszej połowie XIX w. rozszerza się poza kręgi inteligencji i młodzieży (głównie studenckiej) i obejmuje ogół warstw mieszczańskich i patriotycznej szlachty.

W czasach po Kongresie Wiedeńskim, po zarzuceniu przez rządy państw niemieckich polityki reform wewnętrznych i współdziałania z ruchem narodowym na rzecz polityki umacniania własnej suwerenności, przekształca się on w opozycję wewnętrzną. Opozycja ta stawia sobie za cel zarówno osiągnięcie jedności narodowo-politycznej Niemiec, jak i li-

¹⁴ *Ibidem*, ss. 56 - 57 oraz W. Bußmann, *op. cit.*, ss. 64 - 65.

¹⁵ E. Lemberg, *Der westeuropäische Nationsbegriff*. „Aus Politik und Zeitgeschichte”, B. 35/1966, ss. 7 - 10; W. Laqueur, *Die nationale Idee in Zentral- und Osteuropa*. *Ibidem*, ss. 17 - 30.

beralno-demokratycznych przeobrażeń w kierunku konstytucjonalizmu, parlamentaryzmu i prawno-ustrojowych gwarancji dla swobód i równości obywatelskich. Ruch narodowy występuje w nader różnorodnych przejawach, formach organizacyjnych i odcieniach ideologiczno-politycznych, stopniowo — pomimo represji rządów — wypełniając życie publiczne państw niemieckich. Sprzyja temu proces ogólnych przemian społecznych. Do 1840 roku ponad 90% ludności niemieckiej posiada umiejętność czytania i pisania i tym samym ma dostęp do coraz bardziej narodowo zorientowanego piśmiennictwa. Coraz bardziej gęsta i nowoczesna sieć komunikacyjna pokrywa Niemcy, a postępująca industrializacja zwiększa fluktuację i koncentrację ludności, zwiększa się także jej mobilność społeczna. W swoim myśleniu i postawach większość Niemców w coraz większym zakresie wychodzi poza lokalny widnokrąg, rozszerzając pole widzenia w kierunku całego niemieckiego obszaru językowo-kulturalnego. W mniejszym lub większym stopniu wszystkie problemy występujące w niemieckim społeczeństwie traktowane są jako problemy narodowe, których rozwiązanie wydawało się możliwe tylko w tych ramach. Nawet koła rządzące i panujący niemieckich państw nie mogli stronić od niektórych przejawów i tendencji narodowych¹⁶.

Ruch narodowy w dążeniu do zjednoczenia Niemiec osiągnął swój szczyt w czasie Wiosny Ludów i załamał się — jak wiadomo, nie zrealizowawszy swojej demokratycznej koncepcji niemieckiego państwa narodowego. Zresztą, co do pryncypiów ustroju państwowego przyszłego zjednoczonego państwa niemieckiego nie było w szeregach tego ruchu żadnego wspólnego stanowiska. Tym niemniej z punktu widzenia formowania się narodowo-politycznej świadomości lata rewolucji 1848/49 posiadają doniosłe znaczenie. Więzy ponadpaństwowe i wewnątrzspołeczne, jakie wtedy powstały, nie dały się łatwo cofnąć, czego dowodzi ponowny przypływ ruchu narodowego i dążeń do reform wewnętrznych poczynając od schyłku lat 50-tych. Tym samym odgórne zjednoczenie Niemiec przez Prusy było także i w części rezultatem rozwoju demokratycznego ruchu narodowego. We współczesnej historiografii zachodniemieckiej podkreśla się, że demokratyczny ruch narodowy w Niemczech i rewolucja 1848 r. stanowiły ważną przesłankę zjednoczenia Niemiec przez Bismarcka. Podkreślana jest również teza, że genetycznie rzecz biorąc rozwój całego nowoczesnego ruchu narodowego w Europie, zarówno na podstawie kulturowej, jak i państwowej, wiąże się z procesem demokratyzacji i rozwoju oświaty w społeczeństwach. Podkreśla się, że ruchy narodowe, w tym i niemiecki, wystąpiły na arenę dziejów w powiązaniu z walką o wybory, parlament i samostanowienie wewnętrzne społeczeństw prze-

¹⁶ O. D a n n, *op. cit.*, ss. 59 - 60.

ciwko stanowym przywilejom i państwu absolutystycznemu. Ujawniło się to szczególnie na terenie Niderlandów, Anglii, Stanów Zjednoczonych, we Francji w czasie wielkiej rewolucji, w Niemczech i krajach Europy Środkowo-Wschodniej właśnie w okresie Wiosny Ludów¹⁷.

W historiografii zachodnioniemieckiej zwraca się też uwagę na to, że wskutek doświadczeń historycznych Europy Środkowo-Wschodniej XIX i XX w. (niepodległościowe i autonomiczne dążenia narodów) ruch narodowy, oparty na poczuciu odrębności kulturalno-językowej i historycznej, zawiera również polityczny cel własnego państwa narodowego. Stąd wniosek, że *Kulturnation* charakteryzuje tendencja do przekształcenia się w *Staatsnation*¹⁸. *Kulturnation* i *Staatsnation* są zatem pojęciami o charakterze modeli idealnych i dotyczą różnych dróg rozwoju kwestii narodowej i nie są przeciwstawnymi zjawiskami. Z jednej strony terytorialne ukształtowanie się nowożytnego państwa posiadało narodowo-kulturowe konsekwencje, z drugiej znów poczucie narodowe, oparte na wspólnocie językowo-kulturalnej, wykazywało silne tendencje do zjednoczenia narodu we wspólnym państwie. Utworzenie Rzeszy bismarkowskiej, podobnie jak i zjednoczenie Włoch, oznaczało w historii Europy — w pewnym sensie — odwrócenie dotychczasowej tendencji rozwoju charakteryzującej się tym, że kształtowanie się państw narodowych znacznie wyprzedzało w czasie formowanie się narodów.

Obok obydwu pojęć *Kulturnation* i *Staatsnation*, odnoszących się do dróg rozwoju kwestii narodowej, dużą rolę w aktualnej dyskusji wokół problemu narodu w RFN odgrywa także pojęcie *Bewusstseinsnation*, narodu w znaczeniu świadomościowym. Są bowiem narody, które nie dadzą się określić przez wskazanie na posiadane przez nie wspólne obiektywne cechy. Istnienie ich opiera się na przeświadczeniu posiadanym przez znaczne liczebnie grupy określonej społeczności, że tworzy ona jeden naród. Fakt istnienia grupy narodów sprowadzających się głównie do tego subiektywnego czynnika dowodzi, że świadomość stanowi podstawowy sprawdzian egzystencji narodu. Przy tego rodzaju pojmowaniu istoty narodu kryteria subiektywne, jak świadomość i wola uzyskują szczególne znaczenie w zestawieniu z kryteriami obiektywnymi (przynależność etniczna, język, kultura, pochodzenie, państwo)¹⁹. Genezę tego pojęcia narodu prześledzić można, cofając się aż do Ernesta Renana i jego sławnej

¹⁷ *Ibidem*, a także W. Bußmann, *op. cit.*; E. Lemberg, *Der westeuropäische Nationsbegriff*, *op. cit.*; K. D. Erdmann, *Die Nation im geteilten Deutschland*. W: *Protokoll 25. Bundesparteitag der CDU*. Düsseldorf, 7-9 März 1977, Bonn 1977, ss. 204-205; M. Hättich, *Nationalbewusstsein und Staatsbewusstsein in der pluralistischen Gesellschaft*. Mainz 1966.

¹⁸ E. Lemberg, *Geschichte des Nationalismus*, *op. cit.*, s. 172.

¹⁹ G. Schweigler, *op. cit.*, ss. 44-65.

definicji, że naród to głosowanie za nim każdego dnia — *la nation est un plebiscite de tous les jours*, a więc akcentującej zagadnienie woli, wyrastającej z określonej świadomości. Takiemu subiektywnemu pojęciu narodu przeciwstawiano wtedy w Niemczech pojęcie oparte na kryteriach obiektywnych, w pierwszej kolejności takich jak pochodzenie (etniczne), język, kultura²⁰.

Współcześnie w RFN natomiast coraz silniej akcentuje się kryteria subiektywne narodu. Uwarunkowane to jest m.in. specyficzną sytuacją narodową obu państw niemieckich, spowodowaną przeciwstawnym systemowo rozwojem NRD i RFN. W wyniku takiego rozwoju i międzynarodowego uznania NRD, w tym i przez RFN, ukształtowała się odrębna świadomość państwowa w tych krajach, a takie cechy narodowe jak kultura, obyczaje, świadomość historyczna, a nawet język wypełniają się nową treścią. Stąd szczególnego znaczenia nabiera umacnianie historycznie już ukształtowanej świadomości narodowej zarówno na podstawie państwowej, jak i szczególnie kulturowo-etnicznej i związanych z tym tradycji. Aktualnie szczególnie ważne dla subiektywistycznego pojęcia narodu są koncepcje teoretyczne komunikacji społecznej (*kommunikationstheoretische Ansätze*), rozwijane przede wszystkim przez Karola Deutscha²¹, i wyniki badań kierunku społeczno-psychologicznego nad narodem i świadomością narodową. Według tej koncepcji narody powstawały w wyniku wytworzenia się ogólnego systemu komunikacji społecznej, przez rozwój wymiany informacji między członkami grupy²². Przesłanką podstawową powstania świadomości narodowej jest więc istnienie odpowiednich struktur komunikacyjnych. W dalszych etapach formowania się świadomości narodowej pierwotne informacje komunikacji społecznej uzupełniane są przez „drugorzędne symbole”, tzn. pewne rzeczy i właściwości uznane zostają za typowe dla własnego narodu. Chodzi tu m.in. o standardowe normy grupowe i stereotypy, które same już umożliwiają porozumienie między członkami grupy²³. Koncepcja *Bewusstseinsnation* zawiera w sobie też istotne komponenty dotychczas rozwijanych na gruncie naukowej i politycznej literatury niemieckiej pojęć narodu. Element komunikacji społecznej jest niezbędnym składnikiem po-

²⁰ I. Geiss, *Reich und Nation. Anmerkungen zu zwei zentralen Kategorien deutscher Geschichte und Politik*. „Aus Politik und Zeitgeschichte”, B. 15/1973, s. 5/6.

²¹ Np. K. Deutsch, *Nationenbildung — Nationalstaat — Integration*. Düsseldorf 1972.

²² *Ibidem*, ss. 26 - 29.

²³ G. Schweigler, *op. cit.*, ss. 44 - 53.

E. Lemberg, *Nationalismus. I. Psychologie und Geschichte*, s. 30, II. *Soziologie und politische Pädagogik*, s. 150. Reinbek bei Hamburg 1964.

wstania zarówno *Kulturnation*, jak i *Staatsnation* właściwym dla obydwu tych dróg rozwoju kwestii narodowej.

Ogólnie jednak rzecz biorąc, pojęcia narodu występujące w literaturze naukowej RFN są niejednolite — podobnie jak w języku polityki, co pozostaje zresztą ze sobą w ścisłym związku, ponieważ — jak się zauważa — każda definicja narodu obciążona jest od początku błędem politycznej tendencji (*Geburtsfehler einer politischen Absicht*)²⁴. Pojęcie narodu posiada bowiem nie tylko deskryptywne znaczenie. W przypadku narodu chodzi nie tylko o to, czym naród jest, lecz czym dany naród powinien być. Wyobrażenia o narodzie służą m.in. mobilizacji i kontroli nad ludźmi, usprawiedliwiają cele polityczne i systemy. Mają więc i preskryptywne znaczenie²⁵. Dużą trudność w definiowaniu pojęcia narodu sprawia m.in. fakt, że każde zestawienie cech w formie definicji nie może objąć różnorodności istniejących tworów narodowych. Tym niemniej podejmowane są próby sformułowania definicji, uwzględniającej tę sytuację a odpowiadającą zarówno pojęciu *Kultur-*, *Staats-* i *Bewusstseinsnation*. Wymienić tu należy np. cytowanego W. Sulzbacha. Jest on zdania, że wychodzić należy w tym względzie od zachowań ludzkich, świadomości, a nie od ich możliwych motywów, podstaw, na których się ona opiera. Kultura, tradycja historyczna, język, charakter narodowy — wszystko to są wprawdzie ważne przedmioty badań nad narodem, nie powinny jednak wchodzić w skład definicji narodu. Według Sulzbacha narody to „grupy ludzkie pragnące posiadania własnego suwerennego państwa, ze względu na jego suwerenność w stosunku do innych państw” (*Gruppen von Menschen, die eigene souveräne Staaten wegen ihrer Souveränität gegenüber anderen Staaten verlangen*)²⁶. Definicja ta dotyczy również historycznych dróg formowania się kwestii narodowej. Wyznacza ona bowiem początek narodu na okres, gdy pojawiły się dążenia do utworzenia własnego państwa lub uformowało się w społeczeństwie zainteresowanie w jego utrzymaniu z uwagi na suwerenność i naród trwa tak długo, jak długo utrzymują się wskazane dążenia.

Dużą przeszkodę w definiowaniu pojęcia narodu a także określaniu jego początków stanowi trudność odgraniczenia go od pojęć i określeń pokrewnych. Na niemieckim gruncie językowym chodzi tu szczególnie

²⁴ K. Nicolauss, *Kontroverse. Deutschlandpolitik. Die politische Auseinandersetzung in der Bundesrepublik Deutschland über den Grundlagenvertrag mit der DDR*. Frankfurt 1979, s. 118.

²⁵ *Ibidem*, op. cit., s. 120.

²⁶ W. Sulzbach, *Zur Definition und Psychologie von „Nation“ und Nationalbewusstsein*. „Politische Vierteljahrschrift” III Jhrg, 2/1962, s. 142/43. Podobnie definiuje naród np. G. Langguth, *Nation und Demokratie*. W: *Offensive Demokratie*. Stuttgart 1972.

o określenie *Volk* (lud). Używane jest ono często zamiennie w stosunku do terminu *Nation* (naród). Obecnie w języku naukowym RFN różnica pomiędzy tymi pojęciami sprowadza się coraz częściej głównie do tego, iż przez naród rozumie się *Volk* z własną polityczną świadomością, „polityczną strukturę ludu”, natomiast *Volk* to materiał etniczny z którego rozwija się naród. *Volk* to społeczność ludzka ukształtowana w toku procesu dziejowego na gruncie wspólnoty kultury, a szczególnie języka, zamieszkała na określonym terytorium i świadoma tej wspólnoty²⁷. *Volk* posiadający własne państwo bądź wykazujący dążenia do utworzenia takiego państwa, to już naród. Tak np. M. Kriele, podkreślając, że pojęcie narodu wyrasta z pojęcia *Volk*, ponieważ naród to *Volk*, który uzyskał samoświadomość polityczną, zaznacza równocześnie, że pojęcie *Nation* pod względem zakresu rzeczowego jest szersze od pojęcia *Volk*. Do jednego narodu mogą bowiem należeć ludzie zaliczający się do różnych społeczności etnicznych — *Völkerschaften*. Kriele zwraca także uwagę, iż pojęcia *Volk* i *Nation* nie pokrywają się ze sobą w zakresie wymiaru czasowego. Naród jest w swoim politycznym, współczesnym znaczeniu zjawiskiem historycznie późniejszym niż *Volk*, związanym pochodzeniem z ideami rewolucji francuskiej, w których społeczeństwo występuje po raz pierwszy jako podmiot państwa narodowego²⁸.

Bismarkowskie drugie niemieckie cesarstwo, jego system polityczny i społeczny powstały z połączenia dwu elementów — tradycji tysiącletniej Rzeszy Niemieckiej i idei nowoczesnego europejskiego państwa narodowego. Elementy te wprawdzie nie wykluczały się, tym niemniej bardzo trudno było je ze sobą zespolić. Podstawą zachodniego pojęcia

²⁷ „Unter einem Volk versteht man eine grosse Anzahl von Menschen, die durch eine gemeinsame Kultur, insbesondere eine ihnen gemeinsam Sprache, sowie durch ein fängeres Zusammenleben auf einem begrenzten Territorium zu einem sozialen Verband zusammengewachsen sind, der diesen Menschen das Bewusstsein ihrer Zusammengehörigkeit gibt”. Por. K. Sontheimer, *Begriff und Problematik der Nation in der Sicht der Bundesrepublik*. W: *Deutsche Nation — Schwerpunkt Berlin. Versuch einer Deutung*. Dokumentation Kuratorium Unteilbares Deutschland, 1971, ss. 26 - 28.

²⁸ „Zur Nation gehören unabhängig vom Volkstum diejenigen Menschen, die sich aus geschichtlichen und politischen Gründen als eine Einheit verstehen und die ihre Einheit politisch verwirklichen oder bewahren wollen. Der Nationbegriff unterscheidet sich aber auch in seiner zeitlichen Dimension von dem Begriff des Volkes. Zunächst ist er in seiner spezifisch politischen Bedeutung, die ihm heute eigen ist, selbst ein geschichtlicher Begriff den man in die Zeit der Französischen Revolution zurückverfolgen kann”. Por. M. Kriele, *Die Bedeutung der Verträge für den Erhalt der deutschen Nation*. W: *Zur deutschen Frage. Eine Dokumentation des Kuratoriums Unteilbares Deutschland. Beiträge und Ergebnisse der Jahresarbeitstagung der Arbeitskreise Gesellschaft und Politik*. 24/25. November 1972. Leck 1973, ss. 15 - 16.

narodu i nowoczesnego państwa narodowego stała się — jak wiadomo — idea samookreślającego się narodu, przede wszystkim w zakresie ustroju wewnętrznego państwa i społeczeństwa, a nie głównie na zewnątrz, jak stało się w przypadku Niemiec. W Niemczech, choć nie brakowało od wojen chłopskich do Wiosny Ludów powstań i rewolucyjnych ruchów, nie rozegrała się żadna zwycięska rewolucja oddolna. Państwo narodowe utworzone zostało tu przez tradycyjne elity władzy — panujące dynastie, szlachtę, biurokrację państwową i wojsko, odgórnie, przy pomocy wojen. Współdziałał w tym mieszczański demokratyczny ruch narodowy, nie przejmując jednak kierownictwa politycznego. Nie doszło wskutek tego w Niemczech — jak podkreśla Wolfgang Sauer — do zachodniej syntezy narodu i demokracji w formie państwowej²⁹. Mieszczaństwo szybko zdobyło dominujące pozycje w życiu gospodarczym i społecznym, podczas gdy jego kierownicze grupy polityczne przystosowywały się tylko do starych elit władzy i struktur i były przez nie wchłaniane. Miało to doniosłe znaczenie dla kierunków rozwoju ideologicznego w Niemczech: stanowiło to bowiem podstawową przyczynę przekształcenia się dość szybko idei narodowej w tym państwie w nacjonalizm coraz bardziej skrajny, antydemokratyczny. Wykorzystana ona została przez warstwy panujące do walki z kierunkami lewicowymi, socjalistycznymi, a nawet demokratycznymi w społeczeństwie, piętnowanymi jako antynarodowe, oraz jako czynnik napędowy polityki imperialistycznej³⁰. Nacjonalizm niemiecki rezygnował z reform wewnętrznych, a koncentrował się przede wszystkim na militarnym zabezpieczeniu i rozwoju mocarstwowej pozycji niemieckiego państwa narodowego. Tracił on szybko swoje liberalne komponenty i stawał się coraz bardziej konserwatywny, przekształcając się w ruch antysocjalistyczny i antyliberalny. Na znaczeniu zyskiwały tendencje militarystyczne i szowinistyczne, a w końcu także socjaldarwinistyczne, rasistowskie i antysemityczne. Mieszczański nacjonalizm zmienił w Niemczech bismarekowskich i wilhelmińskich swoją funkcję społeczną. Przekształcił się w ideologię i ruch polityczny społecznie konserwatywnych warstw ludności i mógł, im bardziej te warstwy popadały w trudności, przybierać także radykalne formy³¹.

W płaszczyźnie międzynarodowej zjednoczenie Niemiec wykazało, że „mało-niemieckie rozwiązanie” stanowiło maksimum koncentracji niemieckiej siły politycznej, które Europa w ówczesnej konfiguracji mocarstwowej mogła znieść, nie popadając w niemiecką hegemonię. Dotych-

²⁹ W. Sauer, *Das Problem des Deutschen Nationalstaats*. W: „Politische Vierteljahresschrift”, III Jahrgang, 2/1962, ss. 159 - 161.

³⁰ Por. K. D. Erdmann, *op. cit.*, ss. 205 - 206.

³¹ O. Dann, *op. cit.*, s. 64.

czasowy rozwój niemieckiego ruchu narodowego opierał się na takich kryteriach, jak terytorialny zasięg języka wspólnoty etnicznej, kultury i odpowiadające im formy świadomości, wskutek czego utrzymały się wielkoniemieckie (*grossdeutsche*) lub „wszechniemieckie (*alldeutsche*) dążenia polityczne. Niemiec skrajni nacjonalisci w dalszym ciągu stawiali sobie za cel osiągnięcie sytuacji, w której obydwie pojęcia *Kulturnation* i *Staatsnation* pokrywałyby się ze sobą, choć równocześnie w nowopowstałej Rzeszy rozwijało się szybko poczucie narodowe, ograniczające się do Niemców tego państwa. To poczucie narodowe, możliwe dopiero w warunkach zjednoczonego państwa, oparte było na wspólnej podstawie ekonomicznej, kulturowo-oświatowej i szeroko pojętej komunikacji społecznej. Już pod koniec XIX w. pojęcie narodu niemieckiego w zdumiewająco szerokim zakresie odnosiło się do Niemców zamieszkałych w Rzeszy³². Ponieważ jednak powstanie niemieckiego *Staatsnation* w ostatecznej formie małoniemieckiego rozwiązania z 1871 r. zadecydowało o klęsce wielkoniemieckich zamierzeń zjednoczenia całej niemczyzny w Europie Środkowej, wywołane tym frustracje i nacjonalistyczne, nostalgiczne reminiscencje, związane z szerszą koncepcją *Kulturnation*, stały się jedną z ważnych sił napędowych ekspansjonistycznych dążeń Niemiec cesarskich; pogłębione później jeszcze rezultatami I wojny światowej leżały także u źródła genyzy faszyzmu niemieckiego³³.

Zainicjowana przez Bismarcka w 1879 r. polityka sojuszu z Austro-Węgrami i postępujące uzależnienie tych ostatnich od Niemiec oraz forsowane ze strony Berlina w okresie I wojny światowej pod nazwą *Mitteleurop*y plany integracji gospodarczej i wojskowo-politycznej miały również (swego rodzaju) aspekt realizacji planów wielkoniemieckich w znacznie rozszerzonej pod względem terytorialnym formie. Natomiast w odniesieniu do okresu III Rzeszy plany wielkoniemieckiego zjednoczenia Niemców w Europie Środkowej były jedynie punktem wyjścia dla o wiele szerszych imperialistycznych, rasistowskich zamierzeń hitleryzmu o charakterze wręcz ludobójczym.

Imperializm hitlerowski wyszedł w swojej ekspansji daleko poza granice *Kulturnation*, wywołując tym fałszywe wrażenie, że ewentualne rozszerzenie granic niemieckiego państwa narodowego na obszar całego niemieckiego *Kulturnation* nie naruszy europejskiej równowagi sił w sposób bezpośrednio zagrażający pokojowi.

W pełni ustabilizowana Rzesza Niemiecka była jednym z najważniejszych członków europejskiego koncertu mocarstw; mimo to rozwinęła

³² E. Schulz, *op. cit.*, ss. 40/41.

³³ A. W. Walczak, *Dylematy i obsesje jedności i podziału Rzeszy XIX-XX w Polityka ogólnoniemiecka RFN 1949-1969*. Poznań 1982, ss. 27-45.

na podłożu nacjonalistycznych i imperialistycznych tendencji przełomu XIX i XX w. dążenia do przekształcenia się w światową potęgę i narzucenia Europie niemieckiej hegemonii. Zamierzenia te załamały się w wyniku klęski Niemiec, poniesionej w I wojnie światowej³⁴. Wywołało to w szerokich kręgach nacjonalistycznie usposobionej niemieckiej opinii poczucie zależności narodu niemieckiego od zwycięskich mocarstw — i to pomimo niezaprzeczalnych sukcesów Republiki Weimarskiej w sferze polityki zagranicznej. Doprowadziło to w Niemczech do ożywienia dyskusji wokół tzw. problematyki narodowej.

Ideologia narodowa i zjednoczeniowa (*Volks- und Einigungsgedanke*) za czasów Republiki Weimarskiej zwrócona była również do wewnątrz. Zgodnie z dominującą ideologią konserwatywnego, antydemokratycznego nacjonalizmu, rzekomo rozbitą przez najrozmaitsze ugrupowania i partie lud niemiecki, *Volk*, powinien zostać od nowa uformowany w naród. Ideologia ludowa (*Volksgedanke*), stanowiąca etniczną wersję koncepcji *Kulturnation* o podłożu rasowym, oraz nacjonalizm i autorytarna zasada wodzostwa *Führerprinzip* połączyły się — wraz z odwetowymi hasłami — w zwartą jedność. Wspólnota narodowa (*Volksgemeinschaft*) miała być niczym innym jak politycznie zjednoczonym i całkowicie zespolonym, podległym jednemu wodzowi narodem niemieckim, niezależnie od dotychczasowych podziałów politycznych i społecznych. Natomiast na zewnątrz granic Niemiec tendencje nacjonalistyczne przejawiały się nie tylko w dążeniach mających na celu przyłączenie do Rzeszy Niemców austriackich, sudeckich i zamieszkałych w granicach sprzed 1918 r. (rewizjonizm terytorialny przede wszystkim w stosunku do Polski), ale także w działaniach, zmierzających do umocnienia więzi narodowej z niemieckimi grupami etnicznymi, przede wszystkim w Europie Środkowej i Wschodniej, oraz wciągnięcie ich w orbitę bezpośrednich wpływów politycznych Rzeszy. Ludność niemiecka, pozostająca poza granicami Rzeszy, nie miała integrować się z ludnością państw przez nią zamieszkiwanych. Miała ona tworzyć odrębną wspólnotę etniczną, zachowującą ścisłą łączność kulturalną i polityczną z Rzeszą. Niemców dzielono teraz na *Reichsdeutschów* (Niemcy z Rzeszy) i *Volksdeutschów* (niemieckie grupy etniczne poza Rzeszą i Austrią) w ramach szerszego pojęcia *Deutschtum* (niemczyzna). Stanowiło to wyraz świadomości równoległego w tym czasie istnienia dwu formacji narodowych — węższej *Staatsnation* i szerszej *Kulturnation*. Nacjonalistyczna, autorytarna ideologia czasów wei-

³⁴ Patrz F. Fischer, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf 1969; tenże, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszieldpolitik des Kaiserlichen Deutschlands 1914 - 1918*. Düsseldorf 1963.

marskich utworowała drogę narodowemu socjalizmowi i stworzyła grunt, na którym mogła się rozwinąć polityka hitlerowska³⁵.

W czasach Republiki Weimarskiej antagonizm między partiami, uważającymi się za narodowe, choć będącymi w istocie skrajnie nacjonalistycznymi, a kierunkami republikańskimi i demokratycznymi paraliżował parlament i doprowadził do upadku demokracji burżuazyjnej w Niemczech. Skorzystał z tego narodowy socjalizm, wdzierając się w istniejącą próżnię władzy, wiążąc ze sobą nacjonalistyczną prawicę i używając w ten sposób szersze oparcie społeczne. Nacjonalizm wykorzystany został przez hitlerizm dla celów narodowej mobilizacji ludności niemieckiej i większość jej traktowała 1933 rok za początek szczytowego rozwoju narodu niemieckiego. Rezygnując ze swych politycznych praw, większość społeczeństwa niemieckiego przestała być faktycznie nowoczesnym narodem w sensie politycznym. W oparciu o ideologię narodowego socjalizmu Niemcy poddani zostali polityce totalnego gładziszaltowania pod względem ideologiczno-politycznym i narodowym, przy równoczesnym wypowiedzeniu walki komunistom, socjalistom, siłom demokratycznym i liberalnym³⁶. Odrębności między *Reichsdeutschen* a *Volksdeutschen* oraz poszczególnymi grupami etnicznymi i wspólnotami regionalnymi miały zostać zatarte. Pojęcie narodu oparto na kryteriach pseudorasowych, a samo społeczeństwo niemieckie podzielono według kryteriów „wartości rasowej”, eliminując elementy tzw. obce „rasowo”. Zmistyfikowany rasizm i szowinizm zastąpił nowoczesne poczucie narodowe. Równocześnie naród niemiecki przeciwstawiony został innym narodom i użyty w wojnie o imperium światowe, w polityce niszczenia innych państw i narodów. Wynikiem tego była klęska III Rzeszy i podział Niemiec. Ocena tych tendencji rozwoju narodowego państwa niemieckiego, czyli II i III Rzeszy Niemieckiej pozwoliła K. D. Erdmannowi na sformułowanie wniosku, że nacjonalizm doprowadził do podziału narodu, najpierw wewnętrznego, a następnie zewnętrznego³⁷.

³⁵ K. Nicolauss, *op. cit.*, ss. 118-119. A. Czubiński, *Rozwój poczucia narodowego i dążeń do zjednoczenia narodowego w krajach niemieckich w dobie kapitalizmu (1776-1945)*. W: *Pojęcia Volk i Nation w historii Niemiec*. Pod red. Antoniego Czubińskiego. Poznań 1980, ss. 50-53.

³⁶ F. Ryszka, *U źródeł sukcesu i klęski. Szkice z dziejów hitleryzmu*. Warszawa 1972.

³⁷ K. D. Erdmann, *op. cit.*, ss. 205-206.

